

Monumentenhuis Brabant

Cultuurhistorische rapportage

DIJKRING BAARLO – HOUT-BLERICK, deel 2 – DE KWISTBEEK

WATERSCHAP LIMBURG

Opdracht
Waterschap Limburg heeft Monumentenhuis Brabant opdracht verleend voor het uitvoeren van een cultuurhistorisch onderzoek naar het gebied Baarlo – Hout-Blerick. Dit is het tweede deel van de rapportage.

De werkzaamheden zijn uitgevoerd door CUIJPERS ADVIES, partner van het Monumentenhuis Brabant.

Objectgegevens

Adres : Dijkring Baarlo - Hout-Blerick, deel 2: Kwistbeek

Algemene gegevens

Auteur : [redacted]
Rapportagedatum : 29 05 2024/20 08 2024
Redactie : [redacted]

Monumentenhuis Brabant B.V.
Markt 9
4931 BR Geertruidenberg
www.monumentenhuisbrabant.nl
T. 0162-511833
E. info@monumentenhuisbrabant.nl

Monumentenhuis Brabant B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoudsopgave

Inleiding 3
Algemeen 3
Methodiek 3
Locatie onderzoeksgebied 4
Historische ontwikkeling van het onderzoeks-Gebied 4
De fysisch-geografische ondergrond 4
De ruimtelijke ontwikkeling van de omgeving van de Kwistbeek 5
De Kwistbeek 9
De watermolen en de kasteeltuin 9
De Kwistbeek langs de Vergelt 11
Het deel tussen de dijk en het natuurlijk deel 11
Het natuurlijk deel en de Monding 12
Het veer naar Steyl 13
Beschermd dorpsgezicht Steyl 14
Buurtschap Vergelt 15
Glastuinbouw 17
Overzicht 19
Relevante cultuurhistorische waarden 19
Algemeen 19
Criteria 19
Waardering 20
Perspectief 23
Algemeen 23
Onderzoeksgebied 23

Bijlage 1: Geraadpleegde bronnen 24

Inleiding

Algemeen

Waterschap Limburg is bezig met de planvorming in het kader van het Hoogwaterbeschermingsprogramma Noordelijke Maasvallei. In verband daarmee vraagt het waterschap een gedetailleerde cultuurhistorische inventarisatie van het plangebied. Er is behoefte aan een vijftal deelrapportages:

01 Cultuurhistorische inventarisatie en waardering gehucht Molenkampweg/Giesenhof;
02 Cultuurhistorische inventarisatie en waardering Kwistbeek;
03 Cultuurhistorische inventarisatie en waardering Kasteel de Berckt;
04 Cultuurhistorische inventarisatie en waardering kwelgeulen;
05 Cultuurhistorische inventarisatie en waardering dijkverlegging en –versterking.

Dit rapport is het tweede deel van de rapportage die voortgekomen is uit het betreffende cultuurhistorische onderzoek.

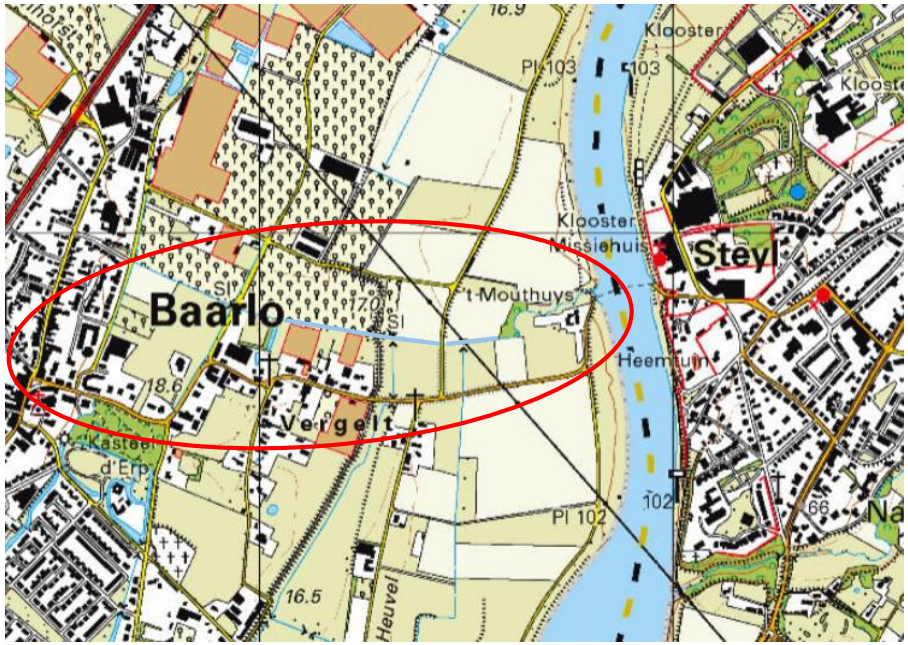
Methodiek

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft richtlijnen opgesteld waaraan het verplichte onderzoek bij het opstellen van ruimtelijke plannen moet voldoen.[1] Verder hanteert het waterschap eigen richtlijnen ten aanzien van cultuurhistorisch onderzoek.[2] De hierna volgende cultuurhistorische rapportage voldoet aan die richtlijnen. Het gepleegde onderzoek is verder uitgevoerd en het navolgende advies is opgesteld door een ter zake kundig persoon, te weten ir. J.J. Cuijpers, architect, stedenbouwkundige en erfgoeddeskundige en directeur van Cuijpers Advies, partner van het Monumentenhuis Brabant. In genoemde richtlijnen is aangegeven dat het onderzoek een inventarisatie, een waardering en een beschrijving van het perspectief moet omvatten. De navolgende werkzaamheden zijn verricht om vorm te geven aan het onderzoek:

1. Analyse historische kaarten, waaronder de Topografische manuscriptkaart 1836-42, het kadastraal minuutplan 1820-1842 en de rivierkaart 1849; uit de historische kaarten en andere bronnen werden ook de toponymische gegevens verzameld en gebruikt in het onderzoek.
2. Online archiefonderzoek in het gemeentearchief van de gemeente Peel en Maas en het Historisch Centrum Limburg.
3. Literatuuronderzoek in het algemeen.
4. Onderzoek ter plaatse. Daartoe werd de locatie op 20 maart, 6 april en 29 mei 2024 bezocht.

[1] Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van de ruimtelijke ordening - Aanwijzingen en aanbevelingen, Amersfoort, 2013.
[2] Het Archeologie Bureau (z.d.).

Locatie onderzoeksgebied

Figuur 1 – Situatie van het onderzoeksgebied. De ligging van de beschreven locatie is rood omcirkeld.

Figuur 2 – Luchtfoto van het onderzoeksgebied (bron: topotijdreis.nl).

Het plangebied omvat de benedenloop van de waterloop Kwistbeek ten oosten van het dorp Baarlo in de gemeente Peel en Maas. De locatie wordt begrensd door de Ingweg aan de westzijde en de monding in de Maas. De landschappelijke setting is bijzonder: het onderzoeksgebied doorsnijdt diverse terrasranden van Maasterrassen (zie volgende hoofdstuk). Het onderzoeksgebied is ruimer dan het plangebied en omvat tevens het plangebied met een ruime zone daaromheen.[3]

Historische ontwikkeling van het onderzoeksgebied

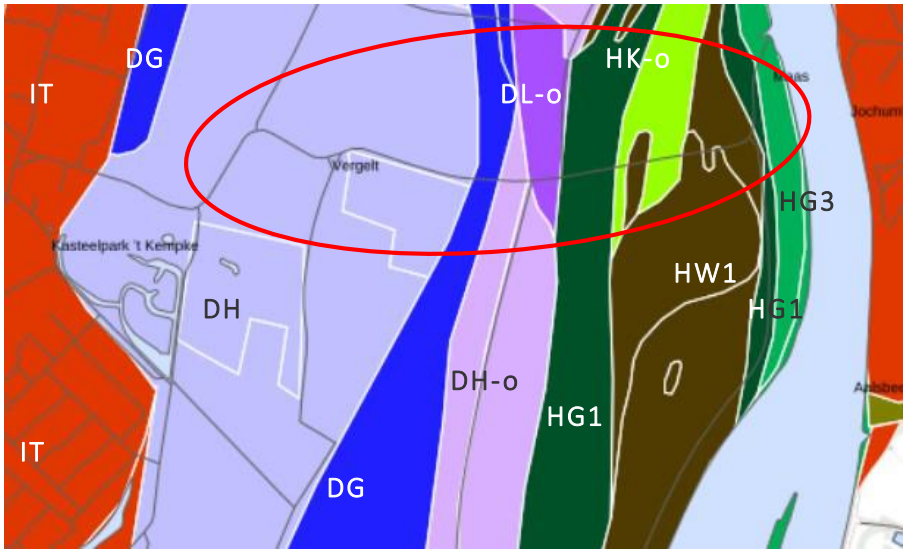
De fysisch-geografische ondergrond

Een van de meest opvallende verschijnselen in en nabij het onderzoeksgebied Kwistbeek zijn de Maasterrassen. Doordat de aardkorst langzaam omhoog rees, groef de Maas zich steeds dieper in het landschap in. Dat gebeurde in verschillende fasen, waardoor er verschillende 'lagen' terrassen ontstonden.

Het onderzoeksgebied doorsnijdt terrassen en geulen. De lagere delen van het onderzoeksgebied bestaan uit afzettingen van voormalige rivierbeddingen. In deze terrasgeulen stromen zijbeken van de Kwistbeek.

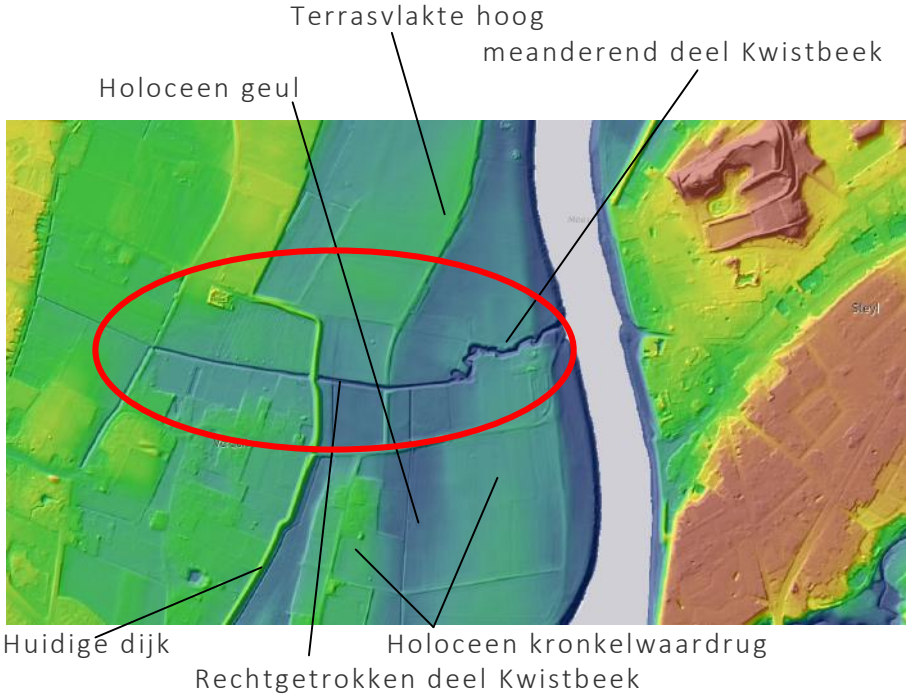
De Kwistbeek is een natuurlijke waterloop die ontspringt bij Helden in de buurtschap Stogger. Er monden diverse kleinere waterlopen in uit. Waarschijnlijk heeft men in het verleden een deel van die waterlopen bewust omgeleid om de watertoevoer tot de watermolens, waaronder die bij het kasteel d'Erp, veilig te stellen.

[3] Vergelijk Bodac (2023), p. 7.

Figuur 3 – Geomorfologie . De ligging van de beschreven locatie is rood omcirkeld.

De beek is in het verleden grotendeels rechtgetrokken. Alleen het allerlaatste gedeelte voor de uitmonding in de Maas, heeft nog zijn natuurlijke, meanderende loop.

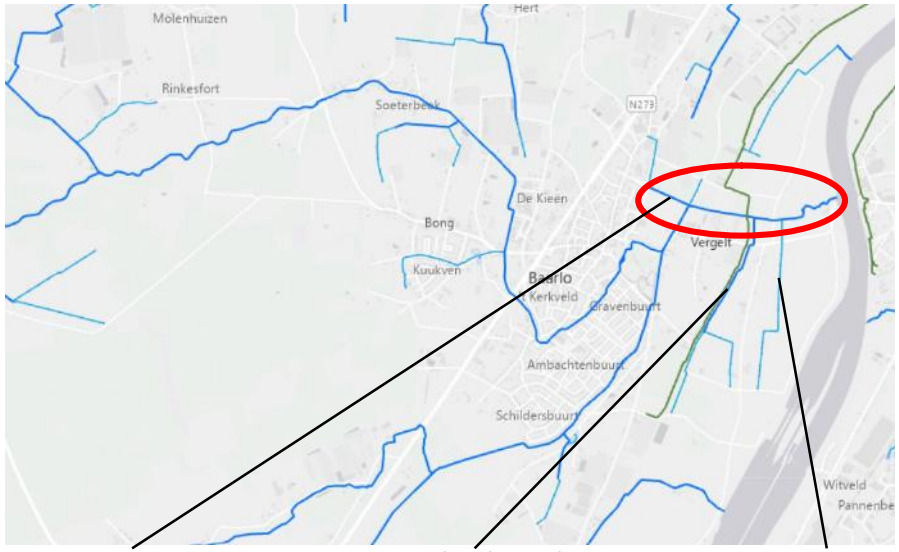
Figuur 4 – De fysisch-geografische opbouw van het onderzoeksgebied is in de huidige hoogteligging goed herkenbaar (bron: AHN4 – DTM+hillshade; kleuren: rood = hoog; blauw = laag). De ligging van de beschreven locatie is rood omcirkeld.

De ruimtelijke ontwikkeling van de omgeving van de Kwistbeek

Het terrassenlandschap bij Baarlo is meer versneden en dus kleinschaliger dan elders. Bij dit dorp was dan ook geen groot aaneengesloten veld (akkercomplex) aanwezig, maar een reeks kleine velden en kampen.[4] De oudste vermelding van Baarlo is relatief laat: 1219 *Barlo*. Belangrijk voor de ruimtelijke ontwikkeling was het huis Baarlo, dat in 1388 werd aangeduid als het *huys ende borcht geheiten Baerlo* en in 1424 als

[4] Renes (1999), p. 249.

die borch ende huys geheiten Baerle … met heuren vesten ende graven.[5]

Figuur 5 – De Kwistbeek met toevoerende waterlopen (bron: Leggerkaart Waterschap Limburg). In de rode ellips ligt het onderzoeksgebied. De ligging van de beschreven locatie is rood omcirkeld.

Het kasteel en zijn directe omgeving liggen op een lager Maasterras dan de dorpskern. Daardoor kon voor de voeding van de grachten gebruik worden gemaakt van de Kwistbeek. De Kwistbeek loopt aan de voet van het hoge terras waarop het dorp ligt. Op de plaats waar de Kwistbeek het Maasterras verlaat is een watermolen geplaatst die gebruik maakt van het verval van 1,10 m. Aan de voet van het hoge terras waar kerk en markt gelegen zijn, ter plaatse van de wasplaats, treedt kwel op (de Sprunk). In de twintigste eeuw is de loop van de Bosbeek omgeleid naar 'de Sprunk'. Samen met het kwelwater kon het schone water van de Bosbeek hier door de dorpelingen gebruikt worden.[6] De Bosbeek stroomt lager dan de Kwistbeek, in een oude stroomgeul van de Maas en voegt zich verderop in de Kwistbeek. In het onderzoeksgebied stromen verder de Sittert, de Donkerbemden en De Meer uit in de Kwistbeek.[7]

De Kwistbeek is niet alleen van belang geweest voor de ruimtelijke ontwikkeling van het dorp Baarlo zelf, maar ook voor de verspreide bebouwing ten oosten daarvan. Op de hogere ruggen werden daar solitaire boerderijen gevestigd, waarvan er één, de Vergelt, uitgroeide tot een buurtschap.
Parallel aan het laatste deel van de Kwistbeek liep de weg Vergelt, die het dorp Baarlo verbond (en verbindt) met het veer naar Steyl.
De naam Kwistbeek duidt op het bij hoog water verloren gaan van de beek in een breed moerassig landschap. De naam zou gerelateerd kunnen zijn aan de hedendaagse term 'kwistig'= in grote hoeveelheden, ongeremd.
In de jaren 40 is de Kwistbeek 'genormaliseerd' (rechtgetrokken).[8] In de jaren 50 volgde een (vrijwillige) ruilverkaveling.[9]

[5] Renes (1999), p.249.

[6] RCE redengevende omschrijving monumentencomplex 526639.
[7] Leggerkaart Waterschap Limburg (https://www.waterschaplimburg.nl/uwbuurt/kaarten-meetgegevens/leggerkaart/, geraadpleegd 10 04 2024).
[8] Gemeentearchief Peel en Maas – SA40MA/1140, 1940-1943.
[9] Bongers-Mertens e.a. (), p. 23-27.

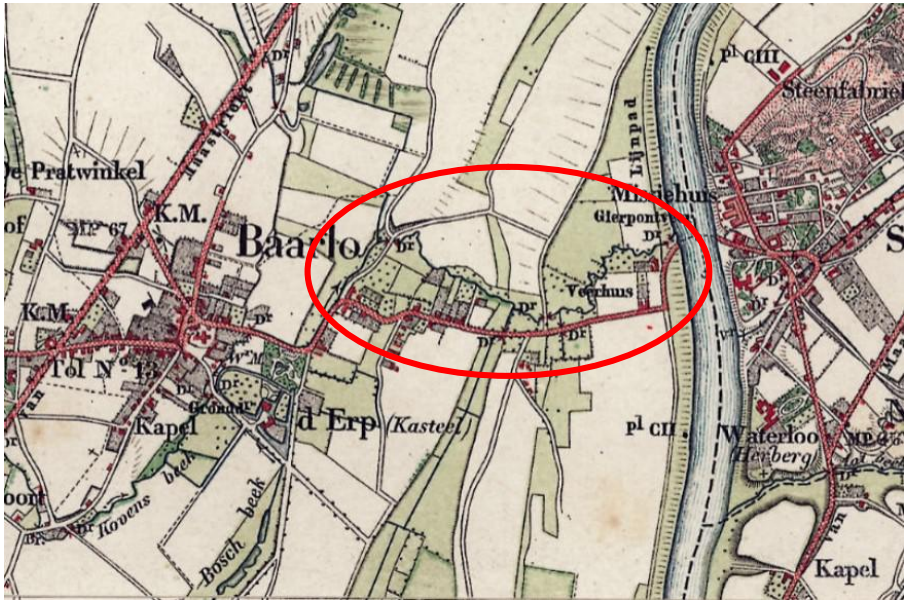
Figuur 6 – Kadastraal minuutplan uit 1820/1842; de Kwistbeek meandert nog vrij door het landschap; aan de oostzijde is een eilandje in de Maas zichtbaar, dat in het verleden nogal wat problemen veroorzaakte voor het veer; in de bruine rechthoek is de buurtschap Vergelt gelegen. Deze kaart is gedigitaliseerd en geogerefereerd weergegeven op Figuur 20, waarbij tevens het grondgebruik in 1842 is aangegeven.

Figuur 7 – Tranchotkaart 1805. De ligging van de beschreven locatie is rood omcirkeld.

Figuur 8 – Topografische manuscriptkaart 1837. De ligging van de beschreven locatie is rood omcirkeld.

Figuur 9 – Topografische kaart 1895. De ligging van de beschreven locatie is rood omcirkeld.

Figuur 10 – Topografische kaart 1967; de beek is in de jaren daarvoor rechtgetrokken. De ligging van de beschreven locatie is rood omcirkeld.

De Kwistbeek

Dit onderzoek gaat over de benedenloop van de Kwistbeek, gebied ten oosten van de kern Baarlo. We volgen nu de loop vanaf de watermolen tot de monding bij het veer. Begonnen wordt bij de watermolen en de kasteeltuin, vervolgens wordt het deel tussen de kasteeltuin en de dijk besproken (deel langs de Vergelt), vervolgens het deel tussen de dijk en het laatste deel en tenslotte het deel dat zijn natuurlijke meandering heeft behouden (het natuurlijke deel).

De watermolen en de kasteeltuin

De watermolen en de kasteeltuin liggen formeel weliswaar niet binnen het onderzoeksgebied, maar wel binnen de invloedsfeer van de Kwistbeek. Deze waterloop speelt een belangrijke rol in het behoud ervan.
De watermolen op de Kwistbeek behoorde van oudsher bij het kasteel. Kasteel, grachten en watermolen zijn nauw met elkaar verbonden.[10]
De watermolen is sinds 10 april 2007 een beschermd monument (nr. 526643), onderdeel uitmakend van het complex 'Historische buitenplaats d'Erp (complexnr. 526639). De watermolen heeft een middeleeuwse oorsprong. In 1388 is de eerste vermelding van de watermolen. Vanaf 1664 komt hij op landmeterskaarten voor als 'muelen op de beeck'. De molen, behorende bij het kasteel, werd in 1857 tot oliemolen omgebouwd. In 1900 kreeg hij de functie van graanmolen weer terug en heeft die tot 1962 behouden. Het huidige gebouw is 18^{e}-eeuws en is gerestaureerd in 1977. Het is een eenvoudig gebouw op rechthoekige grondslag, opgetrokken in baksteen en voorzien van een geknikt schilddak met leibedekking. Aan de zuidzijde bevindt zich het waterrad met gemetselde aan- en afvoer van het water van de Kwistbeek.[11]

De watermolen is geplaatst op het punt waar de Kwistbeek het hogere Maasterras verlaat en maakte zo gebruik van het natuurlijk hoogteverschil tussen Kwistbeek en Bosbeek. Het waterpeil van de grachten rond het kasteel en voorterrein kon worden opgestuwd door het stuwwerk van de molen. Tevens dienden de grachten als overloop voor een teveel aan water.

Voor een watermolen is het van het grootste belang dat er voldoende water opgestuwd kan worden om lang te kunnen malen. De grachten van het kasteel zullen ongetwijfeld als extra reservoir gediend hebben. Op oude landmeterskaarten is te zien hoe de gracht rondom kasteel en speelweide opgestuwd kon worden door het stuwwerk van de molen. Bekend is, dat de grachten een overloop hadden naar de Kwistbeek achter de molen, om het teveel aan water te kunnen afvoeren. De molen vulde de grachten van het kasteel dat op een vrij hoge plaats ligt en de grachten leverden de molen het water om te malen.[12]

De kasteeltuin is sinds 10 april 2007 een beschermd monument (nr. 526640), onderdeel uitmakend van het complex 'Historische buitenplaats d'Erp (complexnr. 526639).
Uit een landmeterskaart van 1752 blijkt de situatie ter plaatse: het kasteel ligt binnen een eigen omgrachting. Ook het met bomen beplante voorterrein ligt binnen een omgrachting, die gevoed wordt door de Kwistbeek. Dit terrein, in 1664 'den nyen boogaert' genoemd, heeft die functie tot 1962 behouden. Op de noordwestelijke punt is de watermolen gesitueerd. De omgrachte nederhof met de economiegebouwen aan de zuidwestkant van het kasteel is via een brug met het kasteeleiland verbonden. Ten oosten van het kasteel ligt een geometrisch ingedeeld terrein, dat met paden omgeven en doorsneden is: de siertuin.

[10] Woerdeman (1981), p. 9.
[11] RCE, Monumentenregister nr. 526643.
[12] Woerdeman (1981), p. 20.

Het gedeelte waar zich thans het parkbos bevindt is niet nader ingevuld. Toch was daar in het midden van de achttiende eeuw wel degelijk sprake van een aanleg. Van omstreeks 1750 dateert een tuinontwerp voor het oostelijke deel van het huidige parkbos, bestaande uit een rechthoek, waarbinnen drie lanen lopen die in een punt bijeenkomen: een zgn. ganzenvoet (patte d'oie). De middelste laan verbreedt zich halverwege tot een ronde vijver. Dat deze ganzenvoetstructuur is uitgevoerd blijkt uit de Tranchotkaart (1804-1805).

Deze situatie is in 1825, getuige de kadastrale minuut van dat jaar, niet veranderd. De formele indeling van het park is tussen 1820 en 1842 veranderd in een kleinschalig 'lustbosch'. Over de aard van dit 'lustbosch' worden wij geïnformeerd door de Topografisch en Militaire kaart van 1843-1844 en de topografische kaart uit 1891: het rechter of oostelijke deel van het parkbos heeft een indeling met kronkelende paden en open plekken tussen het geboomte, een inmiddels niet meer zo ronde waterpartij die uitmondt in de Bosbeek en een heuvel, pal tegen de Maasstraat aan die uitzicht biedt over het achterliggende bouwland. Het westelijk deel van het huidige parkbos, lange tijd als bouwland in gebruik (bouwland 't Kempke), werd vlak na 1900 bij het landschapsparkje getrokken. Het padenbeloop is hier wat stijver en ook hier werd een vijver aangelegd met een aantakking aan de Bosbeek. In het park stonden twee koepels (inmiddels verdwenen). Rond 1850 is het gedeelte van de gracht tussen het kasteeleiland en de nederhof gedempt.

De historische tuin- en parkaanleg valt in wezen uiteen in drie gedeelten:
(a) het kasteel, het poortgebouw met aangebouwde economiegebouwen en de directe omgeving, bepaald door grachten, sier- en moestuinen; dit is een vrij gesloten geheel en heeft in de loop der eeuwen een wisselend open en gesloten karakter gehad; wel was de functie afgestemd op de directe nabijheid van kasteel en economiegebouwen.
(b) de weide voor het kasteel, eveneens omgracht, in de loop der tijd als boomgaard in gebruik geweest; dit is altijd een relatief open gedeelte geweest met een nadrukkelijke visuele en functionele relatie met het hoger gelegen dorp, de molen en de wasplaats.
(c) het gedeelte ten noorden van kasteel en weide, dat als park fungeert, zij het met een door de eeuwen heen wisselende invulling. Tegenwoordig betreft het een waardevol parkbos met een gebogen lanenpatroon en als bijzondere elementen een druppelvormige vijver waarin een eiland, een tweede vijver (beide gevoed uit de gracht langs het weiland) en langs de rand een verhoging vanwaar zicht op het open land. Bijzondere bomen, zoals enkele grote taxussen, cipres, sequoia, bruine beuk; verder hoofdzakelijk beuk, eik, kastanje en acacia.[13]
De lager liggende Bosbeek kon afwateren op de Kwistbeek ná de watermolen.

Het waardevolle parkbos leidt zeer veel schade door een problematische waterhuishouding., daar zijn de afgelopen jaren meerdere rapporten over verschenen.[14]

[13] RCE Monumentenregister nr. 526640.
[14] Bijvoorbeeld: [redacted]./Royal HaskoningDHV (2021).

Figuur 11 – De Kwistbeek vóór de ruilverkaveling (bron: . Bongers-Mertens e.a. (1991), p. 26.

De Kwistbeek langs de Vergelt

De Kwistbeek stroomt ten noorden van de buurtschap Vergelt. In het verleden stroomde de beek in een ruime boog om de buurtschap heen (zie **Figuur 6**). In de jaren 30 werden aan de Kwistbeek in het kader van de werkverschaffing al diverse werkzaamheden verricht,[15] nadat al in de jaren 20 de voorbereidingen waren getroffen.[16] In de jaren 40 werd de beek 'genormaliseerd', dat wil zeggen dat het dwarsprofiel werd aangepast aan een vaste norm en de beek werd recht getrokken.[17]

[15] Gemeentearchief Peel en Maas – SA1588, 1933-1939.
[16] Gemeentearchief Peel en Maas – MA/SA1545/1062, 14 11 1928.
[17] Gemeentearchief Peel en Maas – SA 40MA/1140, 1940-1943.

Figuur 12 – De genormaliseerde Kwistbeek tussen de dijk en het natuurlijk gedeelte (2024).

Om overstromingen zoals in 1993 en 1995 te voorkomen werd vlak daarna een dijk gerealiseerd die de kern Vergelt beschermt tegen hoogwater op de Maas. Daardoor is het gedeelte van de Kwistbeek ten noorden van Vergelt in tweeën gesplitst.

Het deel tussen de dijk en het natuurlijke deel

Tussen de dijk en het natuurlijk deel van de Kwistbeek, verloopt de beek op gelijke wijze als ten noorden van de Vergelt, hetgeen logisch is, omdat beide delen gezamenlijk in de jaren 1928-1943 werden aangepakt en pas in de jaren 90 zijn gesplitst.
Belangrijk bij het rechttrekken van de Kwistbeek was de vrijwillige ruilverkaveling Middelste Horst (1954-1959).[18] Op basis van vrijwilligheid besloten 186 eigenaars en andere rechthebbenden een ruilverkaveling aan voor een gebied van 260 ha. Het aantal van 473 kavels werd teruggebracht tot 207. Verder

[18] Bongers-Mertens (1991), p. 23.

werden drainages gepland evenals het verleggen van de loop van de Kwistbeek, de aanleg van wegen en het inkorten van bestaande wegen.

In dit deel wateren twee waterlopen uit in de Kwistbeek: de Donkerbemden en De Meer. Waar deze zijbeken de weg Vergelt kruisen liggen gemetselde duikers. Mogelijk zijn deze gemetselde duikers in het kader van de ruilverkaveling in de vroege jaren 50 gerealiseerd.[19] Nader bouwhistorisch onderzoek naar deze duikers is gewenst. De kwaliteit van het metselwerk laat te wensen over. De noordelijke zijde van de duiker in de Donkerbeemden is gepleisterd met cement.

Figuur 13 – gemetselde duiker in De Donkerbeemd.

Figuur 14 – Gemetselde duiker in de Meer, met ezelsrug.

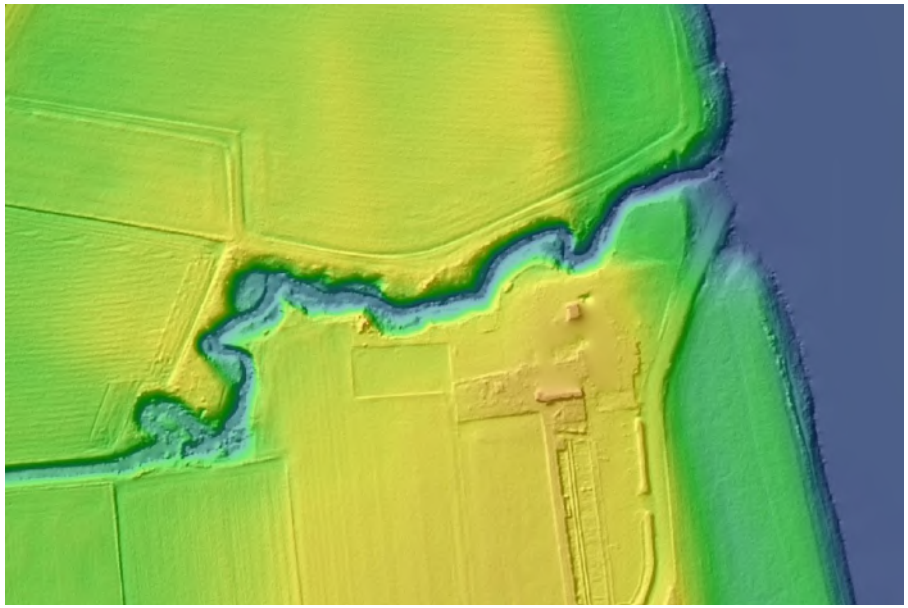
Figuur 15 – Natuurstenen merksteen ‘310’.

[19] Het is ook mogelijk dat deze duikers ouder zijn, aangezien zo al op de rivierkaart van 1903 als steden duikers waren aangegeven.

Aan de weg Vergelt staat in de noordelijke berm een vijfkante natuurstenen merksteen, die op de rivierkaart 1956 is aangegeven als ‘steen 310’.

Het natuurlijke deel en de monding

Het laatste deel van de Kwistbeek vóór de monding in de Maas werd bij de normalisatiewerkzaamheden en de ruilverkaveling niet meegenomen. De reden daarvoor is niet duidelijk. Maar daardoor kent dit gedeelte nog zijn oorspronkelijke meandering. Bijzonder is, dat er sprake is van een extra ‘terras’ van de Kwistbeek: in de omringende hogere gronden is een meanderend dal uitgesleten, waarbinnen de beek weer een meanderende loop heeft uitgesleten (zie **Figuur 16**). De beek breekt hier door het Maasterras IIb. Aan de randen van de beek en op het terras komt een semi-natuurlijke vegetatie voor.

Figuur 16 - AHN4 – DTM+hillshade; de meanderende Kwistbeek heeft als het ware een eigen beekdal gevormd waar deze beek het Maasterras doorbreekt.

Figuur 17 – Het laatste deel van de Kwistbeek.

Het veer naar Steyl

Het veer over de Maas zou al in de veertiende eeuw hebben bestaan. Het veerrecht was in bezit van de heren van Kessel, de heren van de Holtmühle. In 1625 behoorde het toe aan Caspar de Merwyck en daarna van de heren van de Borcht. Het veer werd verpacht aan particulieren, die verantwoordelijk waren voor het onderhoud van het veer, het veilig overzetten van personen, dieren en goederen, het schoonhouden van de veerstoepen na hoogwater etc. Het pontje had een lokaal en regionaal belang als schakel in de handelsverbindingen tussen het land van Gelre en Gulick. Tijdens oorlogsvoeringen speelde het een belangrijke rol bij het overzetten van troepen en materieel. Ook de postdienst was aangewezen op het veer. Van 1702 tot 1717 was er sprake van een postverbinding tussen Tegelen en Baarlo en werd in Baarlo de postiljon overgezet. De dienst was vrijgesteld van veergeld. Tijdens de Franse overheersing werd het veerrecht afgeschaft (wet 6

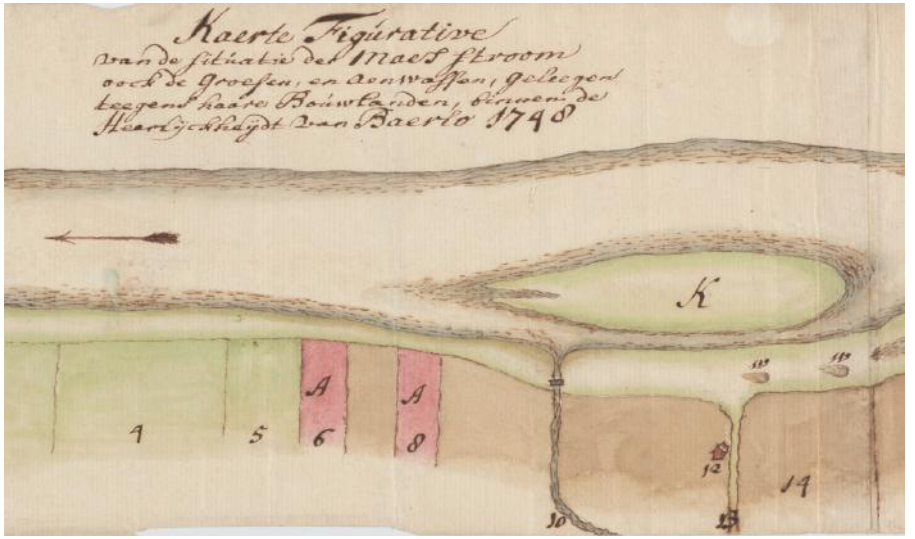
Frimaire VII in 1798). Het eigendom van het recht ging over naar het Rijk. Na de Franse overheersing probeerde de adellijke familie d'Olne het recht op pacht terug te krijgen maar kreeg het veerrecht niet terug.[20]

Het oude veerhuis

Bij een veer behoorde een veerhuis waar de veerbaas woonde en waar reizigers konden wachten. Het Oude Veerhuis dateerde van 1744, maar tevoren was er al een veerhuis aanwezig.[21] Het oude veerhuis stond ten zuiden van de tegenwoordige horecagelegenheid en was vroeger een boerderij van waaruit omliggende gronden werden geëxploiteerd. De pachters van het Oude Veerhuis vulden hun inkomsten van de boerderij aan met het runnen van een café. Het Oude Veerhuis was een monumentale boerderij In 1944 werd de boerderij door de Duitsers vanaf de overkant van de Maas kapotgeschoten. De ruïnes werden nadien gebruikt als noodwoning, maar na enkele jaren zijn de restanten geheel verwijderd.

Het eilandje en de verlegging van het veer

Aanvankelijk liep de weg van Baarlo naar het veer rechtdoor vanaf Baarlo, langs het Oude Veerhuis tot de oever van de Maas, waar het veer aanlegde. In de loop van de zeventiende/achttiende eeuw vormde zich een opwas (middelwaard) op dit punt, die "Koningsweerd" werd genoemd. Daardoor werd het voor het veer steeds moeilijker om vanaf dit punt over te steken. Uiteindelijk werd het aanlandpunt van het veer naar het noorden verlegd en de weg tot dat punt verlengd.

Figuur 18 – kaart van de aanwassen langs de Maas in de heerlijkheid Baarlo 1748; het noorden is links (bron: Historisch Centrum Limburg, nr. RAL K 693); K = Konighs Weert; 10 = de Kwistbeek (toen de Meulen Beeck genoemd); 12 = het veerhuis; 13 = De Vergelt (toen 'Stylder wegh genoemd).

Figuur 19 – Situatie omstreeks het midden van de negentiende eeuw; te zien is de locatie van het Oude Veerhuis (nu verdwenen), het Nieuwe Veerhuis (nu MAES21); het eilandje "Koningsweerd" was inmiddels geheel vastgegroeid aan de oever (detail Rivierenkaart van de Maas, blad 13, 1850).

[20] https://nl.wikipedia.org/wiki/Baarlo_(Limburg)
[21] Bongers-Mertens (1991), p. 156.

Nieuwe veerhuis – mouterij en brouwerij
Het Nieuwe Veerhuis werd in de achttiende eeuw gebouwd als vervanging van het oude veerhuis nadat de aanlandingsplaats van het veer was verlegd. Het Nieuwe Veerhuis was naast café en landbouwbedrijf tevens bierbrouwerij, brouwerij Korsten. Omstreeks 1870 liet de toenmalige eigenaar de brouwerij afbreken en tussen het café en het woonhuis herbouwen. De stenen werden in een veldbrandoven op eigen terrein gebakken, zoals hier wel meer gebeurde. In de oorlog liep het café en de bijgebouwen grote schade op. Net als veel andere plaatselijke brouwerijen werd Brouwerij Korsten na de oorlog opgeheven.

Beschermd dorpsgezicht Steyl

Een deel van het onderzoeksgebied is aangewezen als beschermd dorpsgezicht ex artikel 35 Monumentenwet 1988. Het betreft een gebied dat grenst aan de Maas, rondom het voormalig veerhuis (huidig restaurant Maes21). Deze gronden behoren samen met de gronden aan de overzijde van de Maas tot het beschermd dorpsgezicht Steyl. De aanwijzing van het gebied als beschermd dorpsgezicht is voornamelijk het gevolg van de grote concentratie historische godsdienstige bebouwing op de oostoever van de Maas. De gronden ten westen van de Maas behoren tot het beschermd dorpsgezicht, omdat zij medebepalend zijn voor de ruimtelijke karakteristiek ter plaatse. Deze wordt bepaald door twee kruisende structuren. Het betreft een oostwest-structuur die van Tegelen via de veerpont richting Baarlo is gevormd. Onderdeel hiervan is de burgernederzetting Steyl. De kruisende noordzuid-structuur bestaat uit de Maas met daaraan evenwijdig een gordel van kloostercomplexen. De veerplaats aan de westzijde is van belang geweest voor de historische ontwikkeling van het gebied. Daarnaast vormt de huidige functie als veerovergang een belangrijke karakteristiek van het beschermd gezicht.

Buurtschap Vergelt

De buurtschap Vergelt is al eeuwen oud en wordt al genoemd in het jaar 1455. De naam Vergelt (Vergert, Velgert, Velgaert, Vilgert) is verwant met het Franse woord *verger* = boomgaard.[22] De buurtschap heeft zich ontwikkeld rondom Vergelt 2, het huis ‘de Hofackers’. Zoals de naam al doet vermoeden gaat het hier om een overblijfsel van het leenstelsel. Het gaat om een boerderij die gesticht is om de akkers van het hof te exploiteren. Oorspronkelijk beschikte de boerderij over meer dan 100 morgen (90 ha) land. Het was een Gelders leen. In 1394 ontving Ott van den Vrijthoff het goed “geheten tot Hofacker, gelegen tot Baerle”.

In 1842, ten tijde van de invoering van het kadaster, bestond Vergelt nog slechts uit een twaalftal panden. Inmiddels is de buurtschap uitgegroeid tot een lint met zowel agrarische, als niet-agrarische bebouwing.

[22] Bongers-Mertens (1991), p. 9.

Figuur 20 – Gedigitaliseerde en geogerefereerde versie van Figuur 6 (bron: Aezel.eu). Zoals ook al op de topografische kaarten (Figuur 7 t/m Figuur 10) zichtbaar is, hing in het verleden het landgebruik (grasland-hooiland-akkerbouw) nauw samen met het natuurlijk reliëf.

Glastuinbouw

De laaggelegen kleigrond rond Venlo was met zijn gunstige waterstand na intensieve behandeling uitstekend geschikt voor de tuinbouw. Toen het Duitse achterland vooral na 1870 als industriegebied een steeds belangrijker afzetgebied ging vormen, werd het alleszins lonend vroegere akkerbouwgrond te versnipperen tot tuinbouwperceeltjes. Een eerste proef met glascultuur rond Venlo in 1897 mislukte, echter een nieuwe poging in 1912 leverde meer resultaat op. In 1908 kwam de eerste coöperatieve groenteveiling in Venlo tot stand.[23]

Tevoren werden er al meerdere gewassen geteeld in de volle grond, die hun weg vonden naar de veiling in Venlo. Na de eerste wereldoorlog kwam een grote vraag van groente op gang, met name voor de export. In Venlo en omgeving begon men steeds meer in kassen te telen. In Venlo was begin 1900 de Venlokas ontwikkeld, door het allang in gebruik zijnde platglas omhoog te brengen. In de hogere kas kon men ook opgaande gewassen telen en was het gemakkelijker werken. Door de crisistijd in de jaren 30 en de tweede wereldoorlog lag de verdere ontwikkeling van de glastuinbouw tijdelijk stil.[24] Maar daarna werd de ontwikkeling van de omgeving van Venlo als glastuinbouwgebied hervat. Inmiddels is het gebied uitgegroeid tot het belangrijkste tuinbouwgebied van de provincie Limburg en een van de belangrijkste in Nederland.

Ook in Baarlo heeft de glastuinbouw zich de afgelopen decennia flink ontwikkeld, waarbij sprake is van steeds verdere schaalvergroting en sanering van kleinere eenheden. Daardoor is de oppervlakte glastuinbouw sinds 1967 afgenomen en beperkt tot drie grotere bedrijven, terwijl er in 1967 nog 9 glastuinbouwbedrijven waren (zie de ontwikkelingen op Figuur 22 t/m Figuur 25).

Figuur 21 – Glastuinbouw aan de Kwistbeek

[23] Provincie Limburg (z.d.), p. 9-10
[24] www.geschiedenismelderslo.nl, geraadpleegd 10 04 2024.

Figuur 22 – topografische kaart 1967 – diverse kassen zijn aanwezig in het gebied.

Figuur 23 – Topografische kaart 1988 – de meeste bedrijven zijn verder gegroeid.

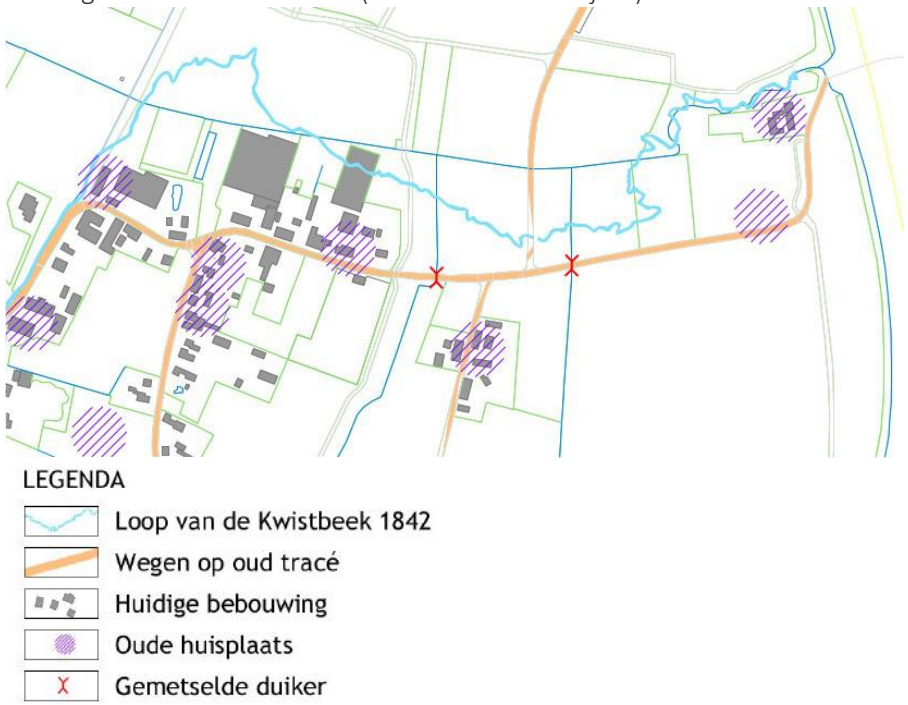
Figuur 24 – Topografische kaart 1998 – het saneringsproces zet voorzichtig in.

Figuur 25 – Topografische kaart 2023 – nog maar drie, grote, bedrijven over.

Overzicht

De kaart van Figuur 26 geeft een overzicht van de huidige topografische situatie. Voor en tijdens de vrijwillige ruilverkaveling in de jaren 50 is de Kwistbeek recht getrokken. Om de verandering te laten zien, is de loop van de Kwistbeek in 1842 aangegeven. Bij die ruilverkaveling is de wegenstructuur aangepakt, maar het blijkt, dat de meeste wegen in het studiegebied grotendeels op het oorspronkelijke tracé zijn blijven liggen. Met paarse rondjes zijn de plaatsen aangegeven waar in 1842 gebouwen stonden (meest boerderijen).

Figuur 26 – Overzicht van de huidige situatie met relicten.

De meeste plekken zijn nog steeds bebouwd, behalve de plaats van het Oude Veerhuis en de plaats van de Stockmanshof. Alle paars gearceerde locaties hebben archeologische verwachtingswaarde. Ook de beide in de tekst genoemde gemetselde duikers zijn aangegeven. Overigens is voor dit onderzoek de historisch-stedenbouwkundige structuur van de Vergelt onderzocht. Er is geen bouwhistorische analyse van de afzonderlijke gebouwen in de buurtschap opgesteld.

Relevante cultuurhistorische waarden

Algemeen

In verband met de planvorming, de plantoetsing en de vergunningverlening, is het van belang dat alle betrokken partijen hetzelfde verstaan onder cultuurhistorische waarden, de gradaties daarin en de gehanteerde toetsingscriteria.

Criteria

De gehanteerde criteria voor het bepalen van de cultuurhistorische waarde van het gebied Kwistbeek zijn ontleend aan een publicatie van de RCE:[25]

I Cultuurhistorische waarde

De locatie Kwistbeek is van cultuurhistorisch belang als ontwikkelingsas van het laaggelegen reliëfrijk cultuurlandschap in het terrassenlandschap en omdat de Kwistbeek hier nog zijn natuurlijke, meanderende loop volgt.

[25] www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2012/01/01/beschermde-stads--en-dorpsgezichten

II Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarde

De omgeving van de Kwistbeek is een waardevol voorbeeld van een agrarisch landschap met oorspronkelijk een zwerm boerderijen op een historische wegenstructuur, die deels dateert uit de middeleeuwen en die de verbinding vormt tussen de kern Baarlo en het veer naar Steyl.

III Situationele waarde

Het gebied Kwistbeek is waardevol vanwege de situatie, met name de samenhang tussen de (voorheen geheel en tegenwoordig nog gedeeltelijk) meanderende beek enerzijds en de boerderijen van de buurtschap Vergelt en de daarbij behorende agrarische gronden, verbonden door een oude, grotendeels middeleeuwse wegenstructuur. Verder speelt de Kwistbeek en alle waterlopen die daar op uitmonden een cruciale rol in de watertoevoer naar de watermolen en de grachten en tuinen van het kasteel.[26] Het geheel vormt een ensemble met een grote aantrekkelijkheid en herkenbaarheid.

IV Gaafheid of herkenbaarheid

Het gebied Kwistbeek is waardevol vanwege de gaafheid van het cultuurlandschap en de wegenstructuur, die in wezen sinds 1842 nauwelijks veranderd is, de landelijke uitstraling van de bebouwing en de aantrekkelijke landschappelijke situatie op de Maasterrassen.

V Zeldzaamheid

Het natuurlijk meanderend deel aan de monding van de Kwistbeek is zeldzaam in het Maasterrassengebied en daarmee in de hele provincie Limburg.

Waardering

In de literatuur is voor vakgebieden die betrokken zijn bij het erfgoed, met name de archeologie, de architectuur- en kunstgeschiedenis, de bouwhistorie, de tuingeschiedenis en de historische geografie, te vinden hoe over de betekenis of waarde van erfgoed wordt gedacht.[27] Op dit moment ontbreekt een breed geaccepteerde, geïntegreerde erfgoedbrede waarderingssystematiek. Het dichtst in de buurt komt de systematiek die in de nota Handreiking Cultuurhistorie in de m.e.r. wordt aangereikt.[28]
Voor de waardering zijn vier klassen onderscheiden, overeenkomstig de waarderingssystematiek van gebouwen en gebouwonderdelen[29]

- Hoge waarde
- Positieve waarde
- Indifferent
- Geen of negatieve waarde
-

- **Hoge monumentale waarde**: van cruciaal belang voor de structuur en/of de betekenis van het object of gebied (bijzonder of uitzonderlijk).
Voor onderdelen waaraan hoge monumentale waarde is toegekend, geldt dat het behoud daarvan een zeer zwaar wegende factor is bij de afweging van algemene belangen (de betekenis van het monument voor de samenleving) tegen de ande-

[26] Het gaat om het deel van de Kwistbeek dat zich meer stroomopwaarts richting Baarlo bevindt.

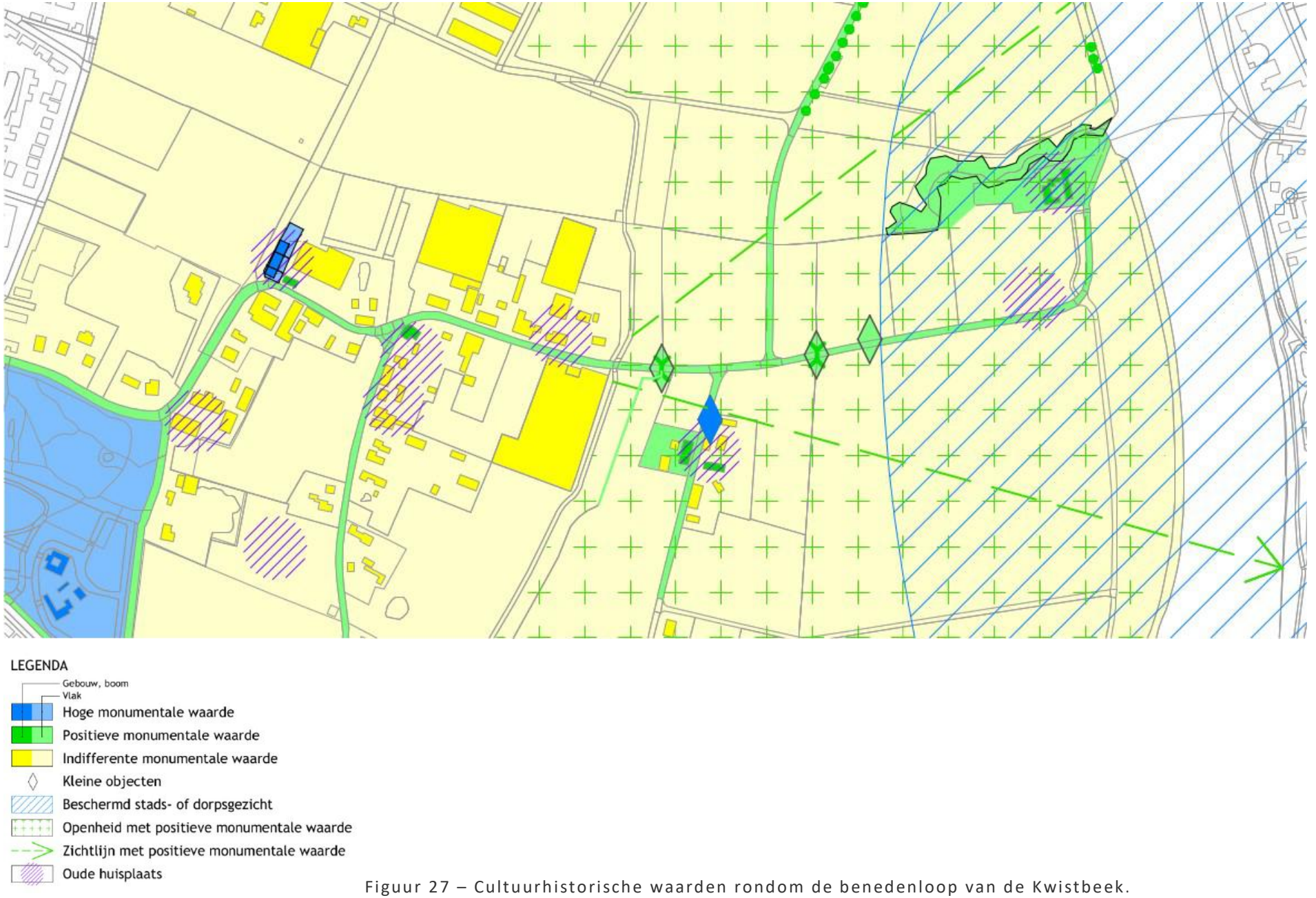
[27] RCE e.a., 2009, p. 15.
[28] RCE, 2009, p.11.
[29] RCE e.a., 2009.

re belangen. In principe is al bij de planvorming het behoud van deze onderdelen een gegeven/uitgangspunt.

Hoge monumentale waarde hebben de rijksmonumenten in het onderzoeksgebied en de percelen waarop die rijksmonumenten staan. Dat laatste is belangrijk omdat op die manier ook de omgeving van het monument gewaardeerd wordt en ongewenste ontwikkelingen vlakbij het monument, die afbreuk zouden kunnen doen aan de cultuurhistorische waarde ervan, kunnen worden voorkomen. De beschermde rijksmonumenten betreffen het monumentale woonhuis Vergelt 1E/Ingweg 4 en het wegkruis aan de Heuvel.
Gemeentelijke monumenten zouden ook onder deze categorie vallen, maar de gemeente Peel en Maas heeft geen gemeentelijke monumentenlijst. Peel en Maas beschermt cultuurhistorisch waardevolle objecten via het bestemmingsplan en niet met een traditionele, gemeentelijke monumentenlijst. Deze manier van beschermen staat in directe relatie tot de nieuwe Omgevingswet, die vereist dat de gemeentelijke erfgoedwaardes compleet worden opgenomen in het omgevingsplan. Overigens bevat het vigerende bestemmingsplan buiten de rijksmonumenten in de omgeving van de Kwistbeek slechts één als waardevol aangemerkt pand (Heuvel 3). Deze aanwijzing berust waarschijnlijk op een vergissing.
Tenslotte valt ook het gebied binnen het beschermd dorpsgezicht Steyl, dat gedeeltelijk binnen de gemeente Peel en Maas ligt, onder deze categorie. Binnen dit gebied weegt de samenhang van de cultuurhistorische waarden zwaar, ook als de afzonderlijke objecten op zich geen hoge monumentale waarde hebben.

- Positieve monumentale waarde: van belang voor de structuur en/of de betekenis van het object of gebied, omwille van de (redelijk) hoge mate van authenticiteit en/of zeldzaamheid (basiswaarde).
Voor onderdelen waaraan positieve monumentale waarde is toegekend, geldt dat er bij het maken van plannen, vanuit historisch oogpunt, zoveel mogelijk gestreefd moet worden naar behoud. Het monumentale belang van deze elementen dient zorgvuldig afgewogen te worden tegen de andere belangen. Aanpassingen zijn denkbaar wanneer het karakter en de monumentale waarde van het geheel blijven bestaan of eventueel worden versterkt.

Positieve monumentale waarde is toegekend aan het laatste gedeelte van de Kwistbeek, omdat dit nog een natuurlijke, meanderende loop heeft. Verder worden de wegen die een oud tracé volgen en de historische duikers onder de weg Vergelt en (volwassen) laanbeplanting die de historische wegtracés begeleidt aangemerkt als positieve monumentale waarde. Hetzelfde geldt voor het deel van de Donkerbeemden dat hetzelfde tracé volgt als weergegeven op de kaart van Tranchot (1805) en het kadastraal minuutplan (1842). Verder vormt de openheid van het gebied en de zichtlijnen op Steyl en andere waardevolle plekken een positieve monumentale waarde.
Tenslotte is ook de in het geldende bestemmingsplan als cultuurhistorisch waardevolle pand Heuvel 3 aangemerkt als positieve monumentwaarde en een drietal panden in de buurtschap Vergelt/De Heuvel die nog duidelijk herkenbaar zijn als historisch. Verder vormt de openheid van het gebied en de zichtlijnen op Steyl en andere waardevolle plekken een positieve monumentale waarde.

Figuur 27 – Cultuurhistorische waarden rondom de benedenloop van de Kwistbeek.

- **Indifferente monumentale waarde**: van relatief weinig belang voor de structuur en/of de betekenis van het object of het ensemble als gevolg van een aantasting van de mate van authenticiteit of de veelvoorkomendheid.

De overige bebouwing, bijbehorende erven en agrarische gronden zijn aangemerkt als indifferent. Zij hebben geen invloed op de cultuurhistorische waarde van het ensemble.

Perspectief

Algemeen

In dit hoofdstuk wordt beoordeeld wat het toekomstperspectief van de cultuurhistorische waarden zal zijn, als gevolg van de beoogde bestemmingsverandering. De richtlijnen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed[30] geven aan dat in de toelichting van een ruimtelijk plan dit aspect niet mag ontbreken.

Onderzoeksgebied

In de Omgevingswet is geregeld, dat overheden verplicht zijn om de omgeving van monumenten te beschermen en om te voorkomen dat die monumenten worden ontsierd of beschadigd. De watermolen en het kasteel met bijbehorende grachten en tuinen zijn rijksmonumenten. De Kwistbeek is van levensbelang voor de watervoorziening van de grachten en vijvers van het kasteel en de watertoevoer naar de watermolen. Bij alle ingrepen in de Kwistbeek moet de watertoevoer naar deze monumenten gegarandeerd zijn. Ook de omgeving van het rijksmonumentale pand Vergelt 1[E]/Ingweg 4 en het monumentale wegkruis aan de Heuvel moet beschermd worden.

Een groot deel van de wegenstructuur heeft positieve invloed op de cultuurhistorische waarde van het ensemble, evenals de gemetselde duikers. Bij de planvorming moet ook rekening gehouden worden met het feit dat er oude huisplaatsen in het gebied aanwezig zijn.

Bij het ruimtelijk ontwerp voor het gebied dient dan ook rekening te worden gehouden met de aanwezige monumentale waarden van het ensemble, mede in relatie tot zijn omgeving. Verder is het gewenst dat het zicht vanuit de omgeving op dit waardevolle ensemble zoveel mogelijk behouden blijft.

30 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2013): Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van de ruimtelijke ordening, versie 6 zoals verzonden aan de Tweede Kamer, februari 2013.

Bijlage I: Geraadpleegde bronnen

Archeologie Bureau, Het (z.d.): Waardestelling cultuurhistorisch onderzoek.

Bodac (2023)/[redacted]: Bureauonderzoek archeologie – Kwistbeek te Baarlo, gemeente Peel en Maas. Rapportnummer A23040, Schijndel.

[redacted](1991): De Vergelt, Geschiedenis van een buurtschap. Dorpseigen 4. Baarlose Sprokkelingen 21/22. Stichting Historische Werkgroep “de Borcht”, Baarlo.

[redacted], Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Rijkswaterstaat (2015): Archeologische verwachtingskaart Maasdal tussen Mook en Eijsden. https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/archeologische-verwachtingskaart-maasdal-tussen-mook-en-eijsden , geraadpleegd 28 05 2024.

[redacted]/Klement Rentmeesters (2024): Kasteelpark d' Erp. Historisch onderzoek en waardering. Gulpen, januari 2024

[redacted]/Royal HaskoningDHV (2021): Rapport Herstelplan Kasteelpark Baarlo, Maastricht Airport.

Mulders-Thijssen, mevr. N. (1989): Er was eens …Stockmanshof. Baarlose Sprokkelingen nr. 18. Stichting Historische Werkgroep “de Borcht”, Baarlo.

Provincie Limburg (z.d.): Gebiedsbeschrijving Maasvallei.

[redacted] (1999): Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg, Stichting Maaslandse Monografieën, Maastricht.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van de ruimtelijke ordening - Aanwijzingen en aanbevelingen, Amersfoort, 2013.

Stiboka (Stichting voor Bodemkartering) (1968): Bodemkaart van Nederland schaal 1:50.000, Blad 58 Oost, Roermond. Stiboka, Wageningen.

Waterschap Limburg (2024): Concept-NOTITIE REIKWIJDTE EN DETAIL-NIVEAU Dijkversterking en Dijkverlegging Baarlo – Hout-Blerick.

[redacted]/Historische Werkgroep “De Borcht’(1981): Het park van kasteel d’Erp; de geschiedenis van een adellijk park. Baarlose Sprokkelingen nr. 3. Stichting Historische werkgroep “De Borcht”, Baarlo.